

УВАСАБЛЕННЕ ФАЛЬКЛОРНАЙ ТРАДЫЦЫІ Ў НАРЫСАХ «ЛЮДЗІ І КВЕТКІ НАД НЁМАНАМ» ЭЛІЗЫ АЖЭШКІ

Т. А. Данілава

*УА «Мінскі дзяржаўны палац дзяцей і моладзі»
Старавіленскі тракт, 41, 220053, г. Мінск, Беларусь,
belfil.rpi.oit@gmail.com*

У артыкуле разглядаецца важнасць фальклорнай спадчыны як асновы гуманістычна арыентаванай мастацкай культуры і крыніцы нацыянальных традыцый. Асабліва ўвага надаецца даследаванню фальклорных матэрыялаў у этнаграфічных нарысах Элізы Ажэшкі «Людзі і кветкі над Нёманам», апублікаваных у 1888 – 1891 гг. у часопісе «Wisła». Разглядаецца сімволіка раслін у народных вераваннях, уключаючы лекавыя і «чарадзейскія» зёлкі. Даследуюцца адносіны Э. Ажэшкі да народных метадаў лячэння і яе крытычны погляд на забабоны. У цэлым нарысы даюць каштоўны этнаграфічны матэрыял, які адлюстроўвае культурную памяць беларускага народа і яго светапогляд. Аўтар артыкула прыходзіць да наступных вывадаў: Э. Ажэшка ўвасобіла фальклорную традыцыю ў нарысах «Людзі і кветкі над Нёманам», рознабакова адлюстравала сістэму каштоўнасцяў і этнічную свядомасць беларускага народа, яго сакральныя веды, паэтычнае мысленне, традыцыйныя вераванні; нарысы з’яўляюцца каштоўным матэрыялам для сучаснай супольнасці беларусаў, бо гэта падмурак для развіцця постфальклорных з’яў, якія, ў сваю чаргу, мусяць падтрымліваць сувязь пакаленняў і даюць магчымаць знайсці інтэлектуальнае і культурнае апірышча.

Ключавыя словы: Эліза Ажэшка; беларускі фальклор; беларуская народная медыцына; традыцыйная культура; сімвалізм; нематэрыяльная спадчына.

ВОПЛОЩЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНОЙ ТРАДИЦИИ В ОЧЕРКАХ ЭЛИЗЫ ОЖЕШКО «ЛЮДИ И ЦВЕТЫ НАД НЕМАНОМ»

Т. А. Данилова

*УО «Минский государственный дворец детей и молодежи»,
Старовиленский тракт, 41, 220053, г. Минск, Беларусь,
belfil.rpi.oit@gmail.com*

В статье рассматривается значение фольклорного наследия как основы гуманистически ориентированной художественной культуры и источника национальных традиций. Особое внимание уделено изучению фольклорных материалов в этнографических очерках Элизы Ожешко «Люди и цветы над Неманом», изданных в 1888 – 1891 годах в журнале «Wisła». Рассматривается символика растений в народных верованиях, в том числе лекарственных и «чародейских» трав. В статье рассматривается отношение Э. Ожешко к народным методам врачевания и ее критический взгляд на суеверия. В целом очерки представляют собой ценный этнографический материал,

отражающий культурную память белорусского народа и его мировоззрение. Автор статьи приходит к следующим выводам: в очерках «Люди и цветы над Неманом» Е. Ожешко воплотила фольклорную традицию, разносторонне отразив систему ценностей и этническое сознание белорусского народа, его сакральные знания, поэтическое мышление, традиционные верования; очерки представляют собой ценный материал для современного сообщества белорусов, поскольку являются фундаментом для развития постфольклорных явлений, которые, в свою очередь, должны поддерживать связь поколений и давать возможность найти интеллектуальную и культурную опору.

Ключевые слова: Элиза Ожешко; белорусский фольклор; белорусская народная медицина; традиционная культура; символика; нематериальное наследие.

THE EMBODIMENT OF FOLKLORE TRADITION IN THE ESSAYS «THE PEOPLE AND FLOWERS ON THE NIEMEN RIVER» BY ELIZA ORZESZKOWA

T. A. Danilova

*Minsk State Palace for Children and Youth,
Staravilensky trakt, 41, 220053, Minsk, Belarus,
belfil.rpi.oit@gmail.com*

The article examines the importance of folklore heritage as the basis of humanistically oriented artistic culture and the source of national traditions. Special attention is paid to the study of folklore materials in the ethnographic essays «The People and Flowers on the Niemen River» written by Eliza Orzeszkowa and published in 1888–1891 in the journal «Wisła». The symbolism of plants in folk beliefs is considered, including medicinal and «magical» herbs. The article examines Eliza Orzeszkowa's attitude to folk healing methods and her critical view of superstitions. Overall, the essays provide valuable ethnographic material that reflects the cultural memory of the Belarusian people and their worldview. The author of this article comes to the following conclusions: Eliza Orzeszkowa reflected the folklore tradition in the essays «The People and Flowers on the Niemen River», showing the system of values and ethnic consciousness of the Belarusian people in different ways, their sacred knowledge, poetic thinking, and traditional beliefs; the essays are valuable material for the modern Belarusian community, as they are the foundation for the development of post-folklore phenomena, which in turn must maintain the connection of generations and provide an opportunity to find intellectual and cultural support.

Keywords: Eliza Orzeszkowa; Belarusian folklore; Belarusian folk medicine; traditional culture; symbolism; intangible cultural heritage.

Даследчык Э. К. Дарашэвіч сцвярджаў, што «фальклор – праграмная аснова ўсёй гуманістычна арыентаванай сусветнай мастацкай культуры, крыніца асобных нацыянальных мастацкіх традыцый, увасабленне са-

масвядомасці народаў» [1, с. 125]. Даследаванне фальклорных традыцый, нематэрыяльнай спадчыны народаў запатрабавана грамадствам, бо з’яўляецца падмуркам так званых агульначалавечых каштоўнасцяў, якія першапачаткова не былі уніфікаванымі, а сфарміраваліся ў культурах асобных народаў.

Фальклорная спадчына – гэта тое, што на працягу многіх стагоддзяў аб’ядноўвае этнічную супольнасць беларусаў. Найбольшая цікавасць да вывучэння каранёвых форм культуры беларускага народа ўзнялася на хвалі рамантызму XIX ст. Тут варта згадаць імёны знакамітых знаўцаў жыцця простага беларуса: Міхаіл Федароўскі, Павел Шпілеўскі, Адам Кіркор, Павел Шэйн і інш. У гэтым жа шэрагу паўстае імя пісьменніцы і даследчыцы Элізы Ажэшкі, якая «ў гутарках з сялянамі спазнавала спосаб іх жыцця, радасці і нягоды, і ў немай ступені спасцігала прыёмы і метады захавання здароўя» [2, с. 50]. Плён сваёй працы ў выглядзе цыкла артыкулаў «Людзі і кветкі над Нёманам» аўтарка парупілася апублікаваць у этнаграфічным часопісе «Wisła» ў 1888 – 1891 гг. Гэтыя арыгінальныя нарысы ахопліваюць веды па некалькіх дысцыплінах: мовазнаўстве і літаратуры, фалькларыстыцы і этналогіі, батаніцы і народнай медыцыне. Таксама фактычныя матэрыялы, якія збіраліся многія гады, былі выкарыстаны Э. Ажэшкай пры стварэнні беларускага цыкла твораў, у які ўвайшлі аповесці «Дзюрдзі», «Хам», «Нізіны».

Першапачаткова трэба разгледзець нарысы «Людзі і кветкі над Нёманам» як дакумент, у якім зафіксаваны канкрэтныя фальклорныя адзінкі. Вылучым наступныя: прыказкі (161 адзінка), прымаўкі (21 адзінка), загадкі (24 адзінкі), песні (6 адзінак), казка (1 адзінка), легенда (1 адзінка), апісанні магічных «забабонных» рытуалаў, накіраваных на пазбаўленне хвароб (3 адзінкі), апісанні «чарадзейскіх», паводле вераванняў беларусаў, уласціва сцяў траў (9 адзінак), шматлікія народныя назвы кветак і рэцэпты народнай медыцыны.

Э. Ажэшка ў сваіх нарысах не толькі назірае за народамі, не толькі фіксуе яго філасофскія пошукі, сканцэнтраваныя ў прыказках і прымаўках (а таксама загадках), яна спрабуе іх абагуліць і прааналізаваць. Побач з некаторымі прыказкамі і прымаўкамі мы пабачым тлумачэнне іх значэння, дадзенае аўтаркай, а таксама адпаведнікі з польскай мовы. Напрыклад: «Важ ваду, вада будзе (адпавядае польскаму: З парожняга не нальеш). Таксама пра дарэмныя высілкі, размовы, пра безвыніковасць старанняў, чалавечую непапраўнасць і г.д. Свой свайго пазнаў і на піва пазваў (адпавядае польскаму: Варты Пац палаца, а палац Паца)» [2, с. 490]. Трэба адзначыць, што аўтарскія тлумачэнні некаторых беларускіх прыказак і прымавак пададзены не зусім удала, а часам нават памылкова. Напрыклад: «Рука руку мае, каб абедзве белыя былі. Калі людзям

шчасціць, трэба, каб яны адзін аднаму дапамагалі» [2, с. 489]. Насамрэч, у гэтай прыказцы гаворка ідзе аб саўдзеле ў чым-небудзь, аб укрыці, утойванні благіх спраў, якія зрабіў чалавек. Сінонімам будзе прыказка: рука руку мые, чорт чорта крые. Ёсць і іншыя прыклады.

Традыцыйнае светабачанне беларусаў, іх адносіны да сям'і, роднай зямлі, прынцыпы ўзаемаадносін у соцыуме – сапраўдная народная мудрасць, заключаная ў абагуленае выслоўе, адлюстроўвае дасціпнасць і назіральнасць народа. Наступныя словы Элізы Ажэшкі толькі падкрэсліваюць яе цікавасць як мовазнаўцы: «Сярод гэтай сто шэсцьдзесят адной прыказкі сорок адна ўжываецца і ў польскай мове. Цікава было б высветліць, у якой з дзвюх моў яны найперш узніклі» [2, с. 491].

У сваім даследаванні Эліза Ажэшка засяроджвае ўвагу на разнастайнасці расліннага свету Беларусі. Безумоўна, тут праявіўся і прыродазнаўчы інтарэс аўтаркі да гэтай тэмы. Праз кансультацыі з навукоўцамі-батанікамі яна імкнецца вызначыць міжнародную лацінскую назву кожнай знойдзенай зёлкі. Але ж сапраўдную цікавасць ў Э. Ажэшкі выклікае семантыка ўзнікнення народных назваў раслін, а таксама сферы іх прымянення ў народнай медыцыне. Мы не знойдзем у нарысах дэталёвага апісання мясцовай флоры, але пабачым імкненне спазнаць народны светапогляд. Назвы раслін яна падзяляе на тры падгрупы, падкрэсліваючы, што «няма такой расліны, якая ў яго (народа) мове не мела б назвы, а ўжо ў саміх тых назвах выяўляецца назіральнасць, выказаная вобразна і паэтычна, часам грубавата, але затое дакладна» [2, с. 459].

Э. Ажэшку ўражвае метафарычнае мысленне беларускага народа, падкрэсленая асацыятыўнасць у адносінах да прыроды. Так, аўтарка выдзяляе групу назваў, дзе падкрэсліваюцца знешнія ўласцівасці расліны або яе падабенства да нейкага прадмета: малачай, коткі, званочки, рагуля, ліпка і г.д. Другая група назваў раслін у беларусаў з'яўляецца ад характэрных уласцівасцяў у сферы іх ужывання (лекарскай, гаспадарчай, чарадзейскай): «Горлінец. Ад гарлавога болю. Дурэц (*Datura stramonium*). Пасля ўжывання выклікае адурманьванне. Чарнобуль (*Artiemisia vulgaris*). Ад такога вялікага болю, што «ажно чорна робіцца ў вачах» [2, с. 461]. Трэцяя ж група назваў узнікае, на думку Э. Ажэшкі, з паданняў і назіранняў, якія амаль немагчыма ўзнавіць у памяці народа, таму іх паходжанне застаецца загадкай.

На сённяшні дзень можна казаць, што народная медыцына прадстаўляе каштоўнасць як нематэрыяльная культурная спадчына, яе захаванне і даследаванне з пункту гледжання культуралогіі неабходна для захавання нацыянальнай ідэнтычнасці беларускага народа. Рэцэпты народнай медыцыны часта спалучаюцца з магічнымі дзеяннямі і рытуаламі. Часцей праз гэтыя паняцці рацыянальнага прымянення лекаў і «ча-

радзейскага», «забабоннага» немагчыма правесці мяжу, бо ў традыцыйным беларускім светаўяўленні гэтыя рэчы арганічна звязаны ў адзінстве веравання. Чалавек і прырода існуюць у непарыўнай сувязі. Гэтая сувязь з'яўляецца адной з асноўных фальклорных традыцый. Кола вераванняў, што ўзнікае вакол гэтай непарушнай сувязі, нараджае сімвалізм мыслення. Прафесар І. А. Швед сцвярджае, што «грамадства асвойвае прастору не толькі тэрытарыяльна, але і семантычна і сімвалічна» [3, с. 44]. Чалавек знаходзіць сімвалы і тлумачыць іх сэнсы, выкарыстоўваючы ідэі сакральнасці зямлі і ўсяго жывога на гэтай зямлі. Эліза Ажэшка заўважае пэўную сімволіку, якую называе «гульнёй народнай фантазіі», у тых выпадках, калі «расліна нагадвае сваёй формай нейкую частку чалавечага цела, аказвае на гэты орган лекавы ўплыў» [2, с. 475]. Такіх выпадкаў яна апісвае некалькі. Напрыклад, адна з лекараў, што дзеліцца сваімі ведамі з Ажэшкай, сцвярджае, што вылечыла сама сябе ад хваробы жаночага органа, які, у яе ўяўленні, «мае таямнічую форму не то павука, не то далоні з пяццю растапыранымі пальцамі» [2, с. 475], абраўшы для лячэння расліну пад назвай парушэнец-мацічнік, лісце якога падобнае на чалавечую далонь. Або трава, карань якой нагадвае чалавечую нагу, выкарыстоўваецца для лячэння параненай нагі. Такі сімвалізм Ажэшка лічыць досыць прымітыўным і параўноўвае з вераваннямі «першабытных народаў». У той жа самы час яна падкрэслівае, што «сімваліка ў народным расліназнаўстве часам бывае вельмі спалучаная з праявамі духоўнасці» [2, с. 475]. Расліна пад назвай зязюльчыны ручачкі, карань якой нагадвае дзве рукі, што спляліся пальцамі, бачыцца як сімвал кахання і выкарыстоўваецца ў абрадах «прысушвання» каханага чалавека. Цікава, што гэты факт са сваіх назіранняў Э.Ажэшка ўжо выкарыстоўвала ў сваёй творчасці раней, па-мастацку яго апрацаваўшы ў аповесці «Дзюрдзі», дзе перад чытачом паўстае прыябны вобраз разумнай і спагадлівай лекаркі Пятрусі. Прывядзем наступныя словы: «Усялякія на гэта ёсць сродкі. Можна кажана ў мурашнік закапаць, і як яго мурашкі зусім з'ядуць, з ягоных костчак выбраць адну; можна і зёлак такіх пашукаць, што называюцца загартушка, а карэньчыкі маюць такія, быццам дзве ручкі злучаныя... Можна і іншага зеля...» [2, с. 151].

Пра сімвалізм загартушкі (*Drosera rotundifolia*), або расіцы таксама падрабязна расказваецца ў нарысах. Гэта насякомаедная расліна, якая мае органы-тычынкі, якія даюць сігнал, каб расліна загарнулася, калі на яе трапіць ахвяра. Такую зёлку даюць чалавеку, каб абудзіць пачуццё кахання, нібы ўзяць яго пад сваю ўладу, загарнуць. Зноў перад намі паўстае тонкая назіральнасць беларуса і яго міфапаэтычныя здольнасці. Відавочна, расліне надаецца «чарадзейскі» характар і выкарыстанне яе лічыцца непажаданым, асуджаецца. Увогуле, асобную групу раслін у нарысах

«Людзі і кветкі над Нёманам» (без сувязі з іх назвамі) складаюць расліны, што ўжываюцца для чарадзеяства. Такіх у нататках Э. Ажэшкі дзевяць: шчасце, капытнік, загартушка, адзін з уразнікаў, які таксама мае назву загартушкі, урочнік, адзін з парушэннікаў, нетупа, заечая капуста, барлінец. Уласцівасці гэтых раслін хутчэй можна залічыць да аб'ектаў веравання традыцыйнай культуры, яны валодалі дадатковым сакральным зместам акрамя фармацэўтычнага.

Трэба азначыць, што збіранне і выкарыстанне карысных лекавых зёлак аўтарка безумоўна лічыць народнай мудрасцю, а даследаванне гэтай тэмы – ўзбагачэннем медыцынскіх ведаў праз вопыт народа. Але зусім супрацьлеглыя адносіны мае Э. Ажэшка да так званых «забавонных» метадаў лячэння. У творы мы знойдзем некалькі апісанняў далёка пазарацыянальных абрадаў пазбаўлення ад хваробы. Напрыклад: «Вельмі своеасаблівыя сродкі пры ацёку горла і ўсялякіх нарастаў... Другі сродак значна цяжэйшы для выканання. Трэба падысці да нябожчыка, які ляжыць яшчэ ў хаце, узяць ягоную руку і тыльным бокам гэтай рукі з усяе сілы тры разы ўдарыць па ўздутым месцы» [2, с. 482].

Такія метады выратавання для Э. Ажэшкі як прыхілільніцы пазітывізму не зразумелыя. Мы не пабачым прамога асуджэння людзей, якія карыстаюцца рознага кшталту магічнымі рытуаламі, тут хутчэй шкадаванне да іх. Такія забавоны, на думку Э. Ажэшкі, застаюцца першабытна адсталымі, у тым ліку з-за нізкага ўзроўню адукацыі беларускага сялянства і малой даступнасці для іх сучасных медыцынскіх сродкаў. Прывядзем у якасці падцверджання наступную цытату з нарысаў: «Як ні дзіўна, але вера ў гэтыя надзейныя, а найчасцей безвыніковыя сродкі, нягледзячы на ўсю іхнюю безвыніковасць, трымаецца стагоддзямі» [2, с. 482].

Трэба адзначыць, што з пункту гледжання сучасных даследаванняў з'явы гэтыя тлумачацца нашмат глыбей, як толькі адсутнасць адукацыі народа. Справа хутчэй у міфалагічным светаўспрыманні, каранёвых формах арганізацыі мыслення і паводзін [2, с. 125], да якіх далучаецца перапляценне хрысціянскіх і паганскіх вераванняў. У нарысах, дарэчы, апісаны яскравы прыклад такога сінтэзу веры: «ад нематы, выкліканай злым ветрам, трэба вырваць ліст з кніжкі па набажэнстве, насыпаць у яго зёлак з вяночкаў, што асвятчаліся на Божае цела, і гэтым абкурваць хворага» [2, с. 497]. Сфарміраванае стагоддзямі традыцыйнае мысленне застаецца часткай культурнай памяці народа, яго адметнасцю. Уплыў гэтых традыцый настолькі моцны, што па сённяшні дзень адзнакі яго можна сустрэць у літаратуры, сучаснай культуры і нават паўсядзённасці.

На прыкладзе раскрыцця арганізацыі ўнутрысямейных адносін, да якога актыўна звярталася Эліза Ажэшка ў сваіх творах, таксама можна

прасачыць увасабленне фальклорнай традыцыі. Сістэма сямейных каштоўнасцяў беларусаў мае пэўны парадак і асаблівасці, якія выпрацоўваліся стагоддзямі. У нарысах «Людзі і кветкі над Нёманам» аўтарка падрабязна раскрывае некалькі ліній унутрысямейных адносінаў.

Разгледзім іх падрабязней і пачнем з адносінаў мужа да жонкі: «жонка не рукаў, не адпароць!» [2, с. 503], «Няхай жа чужым прыгажуням віно купляе, // А на мяне, маладую жонку, нагайку шукае. // Шукай сабе не шукай, але біць не будзеш; // Не трэба было ссякаць зялёнага дуба, // Не трэба было браць мяне, калі не любіла...» [2, с. 498]. Наступным пунктам, адносіны маці да сына, поўныя самадданай любові, добра апісаныя ў рытуале выпцягвання хваробы праз ваду, дзе яна ўдзельнічае. Прыкладам будзе і наступны запіс аўтаркі: «Скаціўся са свету, як тая ягада! І калі так параўноўвала яна сваё год таму памерлае дзіця з ягадай, што скочваецца з паверхні свету, па свежым яе твары цяжкі слёзы» [2, с. 498]. Далей звернем увагу, як апісваюцца адносіны мачахі да падчарыцы: «Хадзіла Аксанка босая і нямытая і цалюткі дзень рабіла ўсё, што талькі мачаха ёй загадае. А як, бывала, ночка падыдзе, дык і спаць ёй няма дзе» [2, с. 502]. Калі ў сям’і па волі лёсу з’яўлялася сірата, часцей за ўсё яна не была раўнапраўным членам сям’і: «пакутуе дзіця, асірочанае і, напэўна, паніжанае ў хаце» [2, с. 470]. Бадай найбольш поўна Э. Ажэшка ў сваіх нарысах разгортвае перад намі адносіны свякраві да нявесткі. Неаднойчы давялося ён пачуць аб нешчальных і супярэчлівых стасунках гэтых парадніўшыхся, але не стаўшых роднымі людзей. Напрыклад, можам прачытаць наступнае: «ведаючы наогул пра нядобрыя стасункі ў сялян свекрыві з нявесткай, няцяжка прачытаць хатнюю драму з твару маладой жанчыны» [2, с. 470]. Або вось Ажэшка прыводзіць наступную прыгаворку і каментар да яе: «Што так смярдзіць? Нявестчын андарак вісіць» [2, с. 503]. Да таго ж у нарысах запісаны некалькі песень, якія выдатна падыйдуць для ілюстрацыі гэтай тэмы: «Ой, матка сына ажаніла...», «Устала матка рана, сынаву збудзіла...», «Матка сына сціха навучае...». Цікава, што апошняя песня ўжо была раней выкарыстана і арганічна ўплецена ў мастацкае палатно аповесці «Дзюрдзі» амаль у поўным варыянце: «Маці сына сціха навучае: “Чаму ты, сынку, жонкі не караеш?.. // Ой, маю, маю нагайку малую // І буду караці жонку маладую. // З вячора камора крыкам зазвінела, // А з паўночы пасцель громка гаварыла, // А світаючы Ганулька не жыла... // “Ой, маці, маці, радніца ў хаце // Парадзі цяпер, дзе жонку схавачі?» [2, с. 232]. Мы бачым, што ў дадзеным выпадку менавіта свякроў становіцца каталізатарам трагедыі маладой нявесткі. Але Э. Ажэшка спрабуе зразумець і другую старану: «Але і прычына ёсць: у свякроўкі на дне сэрца цяжкі камень» [2, с. 470].

Мы бачым, што ў нарысах аўтарка спрабуе перадаць усе складанасці і супярэчлівасці ўнутраннай арганізацыі беларускай сям’і.

Фальклорную традыцыю ў нарысах «Людзі і кветкі над Нёманам» Э. Ажэшка дастаткова пераканальна ўвасобіла праз захаванне фальклорных матэрыялаў і праз іх аналіз і мастацкае пераўвасабленне. У творы рознабакова адлюстравана сістэма каштоўнасцяў і этнічная свядомасць беларускага народа, яго сакральныя веды, паэтычнае мысленне, традыцыйныя вераванні. Нарысы з’яўляюцца каштоўным матэрыялам для сучаснай супольнасці беларусаў, бо гэта падмурак для развіцця постфальклорных з’яў, якія ў сваю чаргу мусяць падтрымліваць сувязь пакаленняў і даюць магчымаць знайсці інтэлектуальнае і культурнае апірышча.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Дарашэвіч Э. К.* Фальклор у тэзаўрусе культуры // Аўтэнтычны фальклор: праблемы захавання, вывучэння, успрымання : зборнік навуковых прац удзельнікаў VIII Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск, 25–27 красавіка 2014 г.) / БДУКМ ; рэдкал.: Языковіч В. Р. (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск : БДУКМ, 2014. С. 125–126.

2. *Ажэшка Э.* Аповесці, апавяданні, нарысы. Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 2000.

3. *Швед І. А.* Пытанні вывучэння прыродна-ландшафтнага кода беларускага фальклору як сродку кансервацыі і рэтрансляцыі культурнага ландшафту // Культура: открытый формат – 2011 : (библиотековедение, библиографоведение и книговедение, искусствоведение, культурология, социокультурная деятельность) : сборник научных работ / Учреждение образования «Белорусский государственный университет культуры и искусств». Минск, 2011. С. 42–45.